

Proloog

Infinite Conversations

Wat hoor je als je niets kunt zien? Hoe luister je als je niet weet wie er naast je staat? En wat zeg je dan? Aan de arm genomen door een in het zwart geklede begeleider betreed ik een pikzwarte ruimte, ieder hoekje en gaatje afgesloten met zwart doek – behalve de nooduitgang, want regels gelden ook in kunstwerken. Mijn elleboog wordt losgelaten en het voelt even of ik zweef in het niets. Ik begin te wiebelen, sta op een kilometers hoge pilaar ter grootte van een stoeptegels, een sensatie die me terugbrengt naar mijn kindertijd. Dan merk ik dat er andere lichamen in de ruimte zijn, ademhaling vibreert in de lucht, de aanwezigheid is bijna tastbaar.

‘Hallo.’ Een begroeting; de meest elementaire ethische handeling.

Wij – het onzichtbare collectief van deelnemers aan deze *Infinite Conversations* van het kunstenaarsduo Lundahl & Seidl – bespreken zachtjes wat de duisternis met ons doet. Het voelt alsof ik alleen maar stem ben, zeg ik, alsof mijn lichaam geluid is geworden, de geest niet uit de fles maar zelf fles geworden. Het klinkt hoogdravend, ik houd weer mijn mond.

Na het voorzichtige aftasten zwelt het volume aan. De verschillende groepjes in de ruimte zwepen elkaar op tot het geraas na een hoogtepunt weer afzwakt, net als in de kroeg of op een huisfeest. Een paar stemmen blijven over, zelfverzekerd, net iets te hard, vragen stellend en zelf het antwoord gevend. ‘Vroeger was ik bang in het donker,’ zeg ik. Het blijft even stil. ‘Waarom?’ Een stem die ik nog niet eerder hoorde.

Goede vraag. Omdat je niet kunt zien wie of wat er in de duisternis schuilt? Omdat geluiden daar des te harder klinken zonder dat je weet waarvandaan ze komen? Omdat er geen oriëntatie mogelijk is

en je je wellicht op een oppervlak ter grootte van een stoeptegel bevindt? 'Weet ik niet,' zeg ik.

Ik ben hier beland omdat ik op zoek ben naar luisterervaringen en ik ben op zoek naar luisterervaringen omdat ik mijn aandacht wil oefenen. Niet de aandacht die gericht is op begrip of productie, of zelfs maar op verbinding, maar eerder die zoals Simone Weil hem beschreef: leeg en open.

De duisternis vormt een welkom contrast met de overdaad aan lichtgevende, bewegende, opdringerige schermen en beelden die je dagelijks omringen. Zo ook de initiële stilte, hoe de stemmen daaruit opklinken, helder en aarzelend, alsof ze zichzelf voor het eerst uitproberen. Die van mezelf voelt licht en lichaamloos, hoe rasperig en laag ze tegelijk ook is. Maar zelfs het donker went al snel. Ik verval weer in gewoontes, ergernissen, oordelen.

Voorlopig ben ik vooral een al te gespannen performer van aandacht, ook al kan in het donker niemand me zien. Zoals de leerlingen van Weil die hun wenkbrauwen fronsen, de adem inhouden en stijf rechtop gaan zitten als ze moeten opletten. 'Als men hun na twee minuten vraagt waaraan zij hun aandacht geschonken hebben, dan blijven zij het antwoord schuldig,' schrijft ze. 'Zij hebben op niets hun aandacht gericht. Ze hebben niet opgelet. Ze hebben hun spieren gespannen.' En doordat ze zich lichamelijk hebben vermoeid, denken ze: zo, heb ik even goed gewerkt.

Luisteren als belofte

Luisteren is hip. Het geldt als het tegendeel van kijken, dus van de beeldcultuur, maar ook van spreken, oftewel ongebreidelde meningsuiting. Het doet een belofte aan wat miskend zou zijn en wekt daarmee een hoffelijke indruk. Of het is juist een eis van hen die zich niet gehoord voelen en die vinden dat de ander wel wat nederigheid mag betrachten. Het zou je van alles leren wat je nog niet weet, of het nu gaat over de overtuigingen van anderen, de ervaringen van onderdrukten of de wensen van de natuur. Politici en andere hooggeplaatsten zijn er dol op. Kunstenaars ook.

Omdat luisteren een praktijk van aandacht is, en aandacht door de moderne technologie is gekaapt, wordt luisteren ook vaak voorgesteld als een oplossing voor het probleem van de techniek. Of eigenlijk de hele constellatie aan problemen die de digitalisering met zich heeft meegebracht: vernietigde concentratie, drang tot zelfprofilering, polarisatie, een verharding van het publieke debat die zich doorzet tot op straat.

Een voorbeeld. Een rapport van de Universiteit van Oxford roept op tot herwaardering in het onderwijs van de deugd van het luisteren. In een tijd dat *attention* economische handelswaar is geworden, moet oprechte aandacht voor elkaar een noodzakelijk tegenwicht bieden. Het is een burgerplicht, stelt het rapport zelfs, om een goede luisteraar te zijn, om anderen te leren begrijpen en 'daarmee tegen het tij van polarisatie in te gaan'. De nadruk zou in het klaslokaal daarom minder op spreken moeten liggen dan op luisteren, al is dat volgens de wetenschappers een afwijking van de koers die sinds de Griekse oudheid is ingezet.

Nu is het altijd makkelijk om naar het onderwijs te wijzen als er weer een maatschappelijk probleem moet worden opgelost,

maar het is de vraag wat men precies bedoelt met dat deugdzame luisteren. Ook bij politici die beloven het te gaan doen en media die zichzelf verwijten erin te verzaken, blijft het vaak in het midden wat luisteren eigenlijk inhoudt. Wat gebeurt er als je je oren opent voor de wereld om je heen?

Het Oxford-rapport karakteriseert de deugd van het luisteren als 'meer aandacht voor passiviteit, introversie, nederigheid en stilte, en minder aandacht voor autonomie, leiderschap en zelfbeschikking'. Dat gaat in tegen de normen van de tijd, weten de onderzoekers, want volwassenheid 'wordt gewoonlijk geassocieerd met het nemen van verantwoordelijkheid voor je eigen zaken'. Ons netwerktijdperk vraagt echter om waarden als samenwerking en verbinding.

Ik wil bij zo'n passage direct in het geweer komen. O ja, moeten we weer passief worden? 'Het is altijd goed als jonge mensen niet luisteren!' om kunstenaar Maarten Bel aan te halen. Spreken als actieve handeling afzetten tegen luisteren als een soort passieve lijdzaamheid lijkt me hoe dan ook te makkelijk en een beetje vals. Alsof aandacht voor een ander niet een standvastige en naar buiten gerichte houding verlangt. Alsof alle luisteren gehoorzamen moet zijn. Ik wil weten wat luisteren van mij vraagt, juist als autonoom persoon.

Ethiek en techniek

Wat houdt het in om een goede luisteraar te zijn? Waarom is het van belang? En wat doe je eigenlijk als je luistert? Het zijn vragen die een ethiek van het luisteren impliceren. Ethiek gaat immers over het handelen, hoe je je in de wereld beweegt en met anderen omgaat (want die wereld is altijd bevolkt door anderen). Wat daar betere en slechtere vormen van zijn, of normen voor zijn. Waar de grens loopt tussen kunnen, willen en moeten.

Luisteren is een heel concrete, zij het vaak onzichtbare handeling die een brug slaat tussen het ik en de buitenwereld, in het

bijzonder de ander. Er wordt een relatie gelegd door aandacht te schenken – goed luisteren zonder aandachtig te zijn, gaat niet. En zonder ontvankelijkheid ook niet – je zult open moeten staan voor wat er tot je komt, dat wat vooralsnog onbekend en onvoorspelbaar is.

Je kunt natuurlijk ook naar jezelf luisteren. En hoewel dat op zichzelf misschien geen ethische handeling is, denk ik dat luisteren naar wat zich binnenin bevindt een voorwaarde is om goed te kunnen luisteren naar dat daarbuiten. Waar luister je ‘vandaan’? Welke toon geeft dat aan de luisterrelatie die zich ontspint?

In dit boek zal ik luisteren steeds benaderen als zo’n relatie met een zeker ethisch karakter. Daarin speelt technologie ook een rol. Sterker nog, technologie *medieert* de relatie tussen het ik en de buitenwereld, zoals techniekfilosoof Peter-Paul Verbeek dat heeft omschreven. Het is daarbij al te makkelijk om alleen te wijzen op de obstakels die ze opwerpt. Sociale media, bijvoorbeeld, bemoeilijken misschien een luisterende houding, maar hebben er ook voor gezorgd dat veel meer mensen dan voorheen hun stem kunnen laten horen. ‘Twee gevangenen in aangrenzende cellen communiceren met elkaar door te kloppen op de muur,’ schrijft Simone Weil. ‘De muur scheidt hen van elkaar, maar brengt ze ook met elkaar in contact.’

De mediatietheorie wijst erop dat technologie altijd een ethische dimensie heeft. De relaties die ze mogelijk maakt, kunnen beter of slechter uitpakken. En omdat ze door mensen wordt gemaakt, hebben die een zekere verantwoordelijkheid bij het ontwerpen ervan. En bij het inzetten en gebruiken, zou ik daaraan willen toevoegen. In het eerste hoofdstuk kom ik hier uitgebreider op terug.

Ethiek en techniek, relatie en mediatie: binnen dat vierkant van vrij abstracte begrippen beweegt luisteren zich als een praktijk die in het dagelijks leven op allerlei manieren aandacht vraagt – door aandacht te schenken. Uiteindelijk zal de relatie tussen zender en ontvanger, spreker en toehoorder, zich omdraaien of zelfs behoorlijk in de war raken. Immers, wie luistert,

heeft iets te geven, en wie spreekt, neemt dat in ontvangst. Maar zover zijn we nog niet.

Wil tot waarheid

Op zoek naar wat een ethiek van luisteren zou kunnen inhouden ben ik allereerst zelf gaan luisteren. In januari 2021, midden in de tweede coronalockdown, stelde ik mezelf voor een uitdaging: elke dag wilde ik één naam of referentie noteren die met het onderwerp te maken had. Op Twitter en in ontmoetingen online en offline deelde ik mijn zoektocht: wie kon me helpen aan bronnen over luisteren en ethiek? Ik verzamelde alles wat er op me afkwam. Mijn notitieboekje vulde zich als vanzelf en groeide ook in de maanden daarna verder uit tot een archief van luisterbronnen. Vele ervan zijn in dit boek terechtgekomen. Zonder al die mensen die hun kennis, verwijzingen en associaties met me hebben gedeeld zou ik het niet hebben kunnen schrijven. Dit luisteren, open en onbevooroordeeld, was vanaf het begin een onmisbare methode.

Ik heb geluisterd met de oren van een filosoof op zoek naar de ethische potentie van dit onderbelichte zintuig. Wacht, onderbelicht – dat is een visuele metafoor. En inderdaad, als je erop gaat letten wordt al snel duidelijk hoe dominant het beeld is, in onze taal, cultuur, het denken. En in de filosofie.

De westerse filosofie hecht nu eenmaal de meeste waarde aan het zichtbare, dat wat goed te objectiveren, te meten en te beschrijven is. Een voorbeeld geeft het artikel ‘The Nobility of Sight’ van de filosoof Hans Jonas, waarin hij uitlegt waar de meerwaarde van het visuele allemaal in gelegen is. Hij verbindt het zicht uiteindelijk aan de vrijheid. Met je blik kun je een object vasthouden, er afstand toe nemen, het opbergen en weer tevoorschijn halen. Allemaal handelingen die met het gehoor of de tast moeilijk of onmogelijk zijn. Geluid dringt zich aan je op, het beroert je en berooft je juist van vrijheid.

Een andere reden dat luisteren weinig aandacht krijgt in de filosofie is de nadruk op het spreken, eventueel in geschreven vorm. Je uitspreken, van je laten horen, *mondigheid*, is sinds de Verlichting een belangrijke voorwaarde voor autonomie en deelname aan de politieke gemeenschap. Spreken impliceert weten of op zijn minst het hebben van een mening. Als luisteren al een rol speelt in de filosofie, stelt Jean-Luc Nancy, dan is het vooral om kennis op te doen, om de wil tot waarheid te dienen. Luisteren wordt daarmee volgens hem alsnog een act van bevestiging en zelfbekrachtiging, net als spreken. Terwijl het belang van luisteren, ontdekte ik al snel, juist ook te maken heeft met *niet-weten*. Als je iets al weet, hoef je immers niet meer te luisteren.

De allereerste bron die ik in mijn notitieboekje noteerde was een artikel van de socioloog Rolando Vázquez Melken. Hij schrijft: ‘De opgave van het luisteren presenteert zich als een ethische oriëntatie, gericht op kennis als *relationaliteit*.’ Dat betekent dat kennis, zeker kennis over de ander, niet los bestaat van degene die hem opdoet, noch van degene die er het onderwerp van is. Juist door te luisteren, schrijft hij elders, ontdek je dat een neutraal standpunt van waaruit de wereld te beschouwen is, niet bestaat.

De beschrijving van het zicht zoals Jonas die geeft, komt precies neer op zo’n neutraal standpunt. Maar, stelt Vázquez Melken, als luisteraar sta je altijd in een bepaalde positie ten opzichte van dat wat je hoort en die positie bepaalt wat je opvangt. Dat is heel letterlijk het geval met geluid. Lopend over straat, door het bos of in een bedrijfs- of schoolgebouw, verandert het geluid mee met je eigen beweging. Dat is geen gebrek, maar een gegeven. We hebben nu eenmaal een perspectief.

De relatie die luisteren legt is een omkering van de wil tot waarheid. Ze vraagt erom dat je je weg beweegt van het consumeren en gebruiken van de wereld en van anderen voor je eigen gewin, schrijft Vázquez Melken, dat je stopt met het uitbraken van stellingen en uiteenzettingen en je openstelt voor dat wat er is. Het is een beweging naar ‘de opening van het ontvangen-

de'. Die ontvankelijkheid voor het andere, besluit hij, draagt de belofte in zich van 'een leven in overvloed', naar de Zuid-Amerikaanse filosofie van *buen vivir*.

De luisteraar in de kunst

Luisteren legt dus een relatie, met een ethisch gewicht en gemeedeed door technologie. Dit gegeven werk ik uit in vier langere essays, elk met hun eigen thema. Na de context van de technologie in hoofdstuk 1, volgt in hoofdstuk 2 het spreken met de ander en de wens tot dialoog, in hoofdstuk 3 luisteren als een vorm van getuigenis, hoofdzakelijk met betrekking tot het volgen van oorlogs- en ander nieuws, en in hoofdstuk 4 richt ik me op het non-verbale, zoals muziek en de natuur. Wat valt er op te steken van het luisteren naar het betekenisloze, als we aandacht willen schenken aan het betekenisvolle?

Een grote rol in dit boek is weggelegd voor de kunst, omdat daar te ontdekken is wat luisteren kan doen, wat er gebeurt als iemand de oren opent. Kunst is natuurlijk ook een soort techniek, en wel van een uitzonderlijk kaliber. Hoe medieert zij het luisteren? Elk hoofdstuk opent met een vignet waarin zo'n artistieke of auditieve mediatie het podium krijgt, van film, literatuur en muziek tot podcast. Daaruit blijkt hopelijk dat luisteren tegelijk toegankelijk, moeilijk, bevredigend, vriendelijk, onthutsend en een beetje vreemd kan zijn.

Neem Faye, de verteller in de romantrilogie *Contouren*, *Transit* en *Kudos* van Rachel Cusk. Zij is te begrijpen als een medium dat het spreken van anderen, bekenden of vreemden die hun levensverhaal aan haar vertellen, doorgeeft aan de lezer. 'Pagina's lang wordt ze gereduceerd tot een oor, en tot een vrouw zonder eigenschappen,' zo beschrijft Christophe Van Gerrewey haar in een recensie van de trilogie, 'een verteller zonder verhaal, een Sheherazade die zwijgt, een autobiografe van andermans levens.' Maar ze is ook een vrouw met een stem om niet te vergeten. Een even

ware karakterisering zou kunnen wijzen op de eigenzinnigheid van Faye, haar meedogenloze blik, haar ontgoocheling. Zij is het die de verhalen van anderen tot getuigenissen van het leven maakt. Een medium is nooit neutraal.

Waar Faye op uit is, zegt ze in *Transit*, is leren het lot te interpreteren, de vormen en patronen ervan te herkennen en de betekenis ervan te onderzoeken. Daartoe keert ze zich niet zozeer naar binnen, als wel naar buiten. In de verhalen van anderen vindt ze iets van zichzelf terug. 'Het was moeilijk om dat te doen terwijl je nog geloofde in identiteit, om nog maar te zwijgen van eigen opvattingen over bijvoorbeeld rechtvaardigheid, eer en wraak, net zo goed als het moeilijk was om te luisteren terwijl je aan het praten was. Ik had al luisterend meer geleerd, zei ik, dan ik ooit voor mogelijk had gehouden.' Waarvan akte.